

Szécsényi Mihály

Orbán Balázs emlékbeszédek, megemlékezések tükrében

A történelmi személyiségeket – elsősorban a különleges, a nagy hatású vagy el-
lentmondásos személyiségeket – az utánuk jövő nemzedékek koronként kü-
lönöző módon látják és értékelik. Nem egyszerűen munkásságuk más oldala-
it emelik ki; tevékenységük kevésbé fontos részei az enyészeté lesznek, míg má-
sok maradónak bizonyulnak, és akadnak olyan értékek, amelyek fokozato-
san tűnnek elő. Ez a világ legtermészetesebb dolga, hiszen minden generáció,
minden korszak újrírja, újragondolja a múltat, hogy saját helyzetét értelmez-
ze, aktuális problémáit jobban megértse, vagy hogy – sok más kérdés mellett –
önmaga identitását saját korában megerősítse, kialakítsa. Orbán Balázsról – az
előbb kifejtetteknek megfelelően – a halála óta eltelt 120 évben meglehetősen so-
kat beszéltek és írtak, ám ez többnyire ismétlésekben mutatkozott meg. Fokozato-
san bontakoztak és bontakoznak ki napjainkig munkásságának a mai kor szá-
mára kevésbé ismert, de a már megismertekhez hasonlóan fontos értékei.

Ezért lényeges annak a folyamatnak a megismerése, hogyan látta őt és mun-
kásságát az elmúlt 120 évben néhány emlékező személyiség, értékelő beszédek
és írások tanúsága szerint. Igazat mondtak-e róla a szó átvitt és hétköznapi értel-
mében? Ezek közül a vélemények, értelmezések közül emeltünk ki néhányat, és
ezek alapján próbálunk meg válaszolni kérdéseinkre. Az ötlet nem új és különle-
ges, hiszen hasonló megközelítésben írtak már róla többen – így például Egyed
Ákos és Imreh István.

Az első szerző, akinek írásával bővebben szeretnék foglalkozni, Jakab Elek,
aki a Magyar Történelmi Társulat 1890. október 2-i választmányi ülésén Orbán
Balázs felett mondott emlékbeszédében két csoportra osztotta az embereket.
„Az egyik rész a gyakorlat iskolájában nevelkedik, s a hatalommal tart. Ezeknek
kedvez a szerencse, helyes irányba vezetik jó ösztöneik, segíti sors és pártfelők,
és igen, a véletlen, tehetségeiknek és becsvágyuknak megfelelő pálya nyílik előt-
tük, könnyen haladnak tovább, előre, magasra. A társadalom kiválasztottai ők, a
hasznosság vert országútján járnak, sikerrel szolgálják a közérdekeket, melyek-
kel okosan fűzik egybe önjavukat, köztiszteletben állnak, s illik rájuk a római
költő szava:

At pulchrum est digito monstrari et diceri: hic est.

Még is szép dolog ám, ha ránk mutat ujjal a nép: ez ő!”¹ írta.

Jakab szerint a társadalomban „a másik rész eszményeknek hódol, igazság-szeretetével szigort egyesítve, a szabadság és a jog védelmére érez hivatást, véde- nek és támadnak, ítélnék és sújtanak nem tekintve személyre és hatásra, használ- nak a köznek, megakadályozzák a rosszat, de maguk ellen felköltik a megtorlás és bosszú érzetét. Ezek a közerkölcsök védői, a jogok pajzsa, a társadalom élő lel- kiismerete, akiknek a sorsa küzdelem az uralkodó iránnyal, nehezen s lassan ha- ladnak tovább, gyakran csalódnak, félsikereket érnek el, lelkük eszményei és az élet prózai rideg folyása közt a távolságot és különbséget későn ismerik meg.”²

Orbán Balázs – mondanunk sem kell – Jakab Elek véleménye szerint a má- sodik csoportba tartozik. Már gyermekkorában szerette volna barátjával, Dózsa Danival beutazni Keletet és a magyarok őshazáját. Bármilyen álmokat vagy célo- kat tűzött is ki maga elé a 17 éves Orbán Balázs, szüleinek döntése volt az, amely teljesen megváltoztatta életét. Ez még akkor is igaz, ha így jelentős részben álmai is megvalósulhattak. Jakab szerint az utazások irodalma, az útleírások két „igaz- ságról” győzik meg az olvasót. Az egyik, hogy aki a klasszikus vagy ókori világot járja be, annak történeteit, íróit, művészeit, politikusait ismeri meg, sőt vérmér- séklete is ennek megfelelő, az „szükségképpen idealistává, a szabadság barátjává lesz.”³ Ezzel szemben, „aki a nyugati országokat keresi fel, s intézményeit komo- lyan tanulmányozza, midőn visszatér, kifejezhetetlen fájdalom fogja el, hogy mi künn (azaz Nyugaton) lelkének annyi gyönyört adott, honában sehogy vagy csak kis arányokban találja fel, s oly űrt érez lelkében, amit semmi be nem tölt. Erről gr. Széchenyi István és br. Wesselényi Miklós, Bölöni Farkas Sándor és Szemere Bertalan naplói és utazásai tesznek tanúbizonyosságot.”⁴

A szüleivel Keletre utazó fiatalember bejárta többek között az ókori Gö- rögország emlékhelyeit, és – otthoni tanulmányainak köszönhetően – pontosan tudta, mit jelentenek ezek a helyek. Athénban tett látogatásának végén ezt írta: „Még egyszer felmentem az Akropoliszra, hogy az ott lévő dicső művek emléke mélyen nyomódjék a lelkembe, [...] hogy a szabadság és honszeretet fényes oltá- ránál esküdjem neked örök hűséget [...] hazám!”

Az „ókori” világ ebben a korban egyúttal a „keleti” világ is volt, amit nem lehetett nem észrevenni, és amely óriási hatással volt Orbán Balázusra. A nyugati világ és értékei azonban itt is megjelentek, fizikailag és szellemileg egyaránt a

1 Jakab Elek: *Emlékbeszéd Báró Orbán Balázs felett Századok* 1891. 1–2.

2 Uo. 2.

3 Uo. 9.

4 Uo.

Magyarországról menekülők hozták azokat újra (szó szerint) testközelbe a Keleten tartózkodókhoz. Orbán Balázssra elementáris hatást gyakorolt a szabadságharc, amelyről kényszerű utazásának következményeként lekésett. Igaz, cserébe megismerkedhetett Kossuth Lajossal és a magyar emigrációval. Joggal tehetjük fel a kérdést, mai szemmel nézve valóban ennyire különleges volt ez a világ, ez a légkör, a nyugati eszmék, az ókori ideálok és a keleti világ találkozása? Mit érezhetett, és mit tapasztalhatott itt a fiatal Orbán Balázs?

Beke György több művében felhasználta Veress Sándor emlékiratait, aki a szabadságharc után menekültként az Orbán család Madzsardában álló házában talált menedéket, szállást. Isztambul e nevében magyarokra utaló része a valaha ugyancsak menekültként itt lakó kurucokra emlékeztet. Beke *Bizánci magyarok* című írásában egy, a helyzetre jellemző esetet mond el.

„Veress Sándorék a bárói ház lakosztályának bejáratára felírták, hogy Respublika. Az egyik bujdosó találta ki, akit egy örmény ház bejárata fölötti – a belépőre áldást kívánó – felirat ihletett meg. »Olyan ez, mint a székelykapuk feliratai odahaza«, jött tűzbe Orbán Balázs. Mire egyikük kimondta, hogy írják fel jelszóként az ajtajuk fölé: Res nostra fiat publica, a mi ügyünk legyen közösségi: vagyis Respublika.

Támadt ebből összetűzés hamarosan. Nem a török hatóságokkal vagy Orbán János báróval – Balázs apjával –, a volt császári tiszttel, a napóleoni háborúk hőseivel, hanem a fiatal magyar emigránsok egy másik csoportjával. Háromtagú küldöttség jött a Madzsarda fertályba, a menekültek egyesületének megbízottai-ként, és számon kérték: milyen jogon merészelik sértegetni őket?

- Mivel sértettünk meg titeket testvéreim? – lepődtek meg Veress Sándorék.
- Kisajátítottátok magatoknak a Köztársaságot!
- Hiszen a Köztársaság igazán mindenkié.
- Éppen azért! Ha ti azzal hivalkodtok, hogy republikánusok vagytok, akkor ezzel azt mondjátok, hogy mi nem vagyunk azok. Márpedig ez sértés.”⁵

A történet lényege talán úgy foglalható össze, hogy a menekültek és természetesen Orbán Balázs is saját „magyar” világuk rabjai voltak, egy, a nyugati világ szabadságészményei alapján folytatott harcé, amely bárhol voltak, bármivel foglalkoztak is, mindennél fontosabb volt számukra. „Tisztára magyar világ volt, otthoni ostobaságokkal!” – összegzi a tanulságokat Beke.⁶ Valóban hihetetlen, hogy a hanyatló, despotikus Oszmán Birodalom fővárosában amúgy értelmes fi-

⁵ Beke György: *Bizánci magyarok*. Korunk 1991/7. 862.

⁶ Uo. 862.

atalemberek – végletekig vitt logikával, következetességgel – abszurd színjátékot produkáltak eszményeik „védelmében”.

Orbán Balázs néhány év után azonban nemcsak a Kelettel, de a Nyugattal is megismerkedhetett, amikor osztrák hadkötelesként – erre hivatkozva keresték a császári hatóságok – 1851-ben kénytelen volt Angliába utazni. Az első hónapokban Londonban lakott, de – állítólag egészségi gondok miatt – átköltözött Jersey szigetére, ahová Kossuth és társai, illetve más, főleg francia politikai emigránsok is költöztek, és éltek az angol hatóságok jóvoltából. Itt ismerkedett meg Louis Blanc-nal, itt mélyült el kapcsolata Victor Hugóval, akit, miután az angol hatóságok átköltöztettek, egy másik szigetre követett. Milyen hatással lehetett mindez a húszas évei elején járó fiatalemberre? Hihető-e, amit Jakab Elek ír: „Klasszikus ó-világi idealizmusát az emigráns élet tűzpróbája megedzette, a jog és igazság elveit szívébe mélyen bevészte.”⁷

Véleményünk szerint igaz, amit különösen azok tudnak megérteni, akik fiatallemberekként vagy felnőtként éltek a szocializmusban. Utazni – természetesen, ha valakinek nem volt priusza valamilyen „doszárban” – már lehetett, bár nagyon körülményesen. Az igazi különbséget a két világ között mégis a valóságos, szinte kézzelfogható szabadság érzése adta.

125 évvel Orbán Balázs után, ugyancsak a húszas éveim elején járva két barátommal, zsebünkben a szocialista állam útlevelel és fejenként 30 dollárral bejárhattuk Nyugat-Európát. Sok esetben emigránsok, '56-os menekültek adtak szállást, és folytattak velünk hajnalig tartó beszélgetéseket, láttak el olvasnivalóval, könyvekkel, amelyeket szerencsésen át is hoztunk a határon. A mi utunk csak 30 napig tartott, szemben Orbán Balázs éveivel, mégis óriási hatással volt ránk. Az útból ez maradt meg igazán bennünk. Orbán Balázst is elsősorban a szabadság, a *respublika* érdekelte elsősorban, és nem a dinamikusan fejlődő angol és francia kapitalizmus, a gyártelepek vagy a nagyvárosok világa, munkásnegyedek és nyomortelepek. Csak a szabadság és a haza után következett az egzotikus Kelet, mert londoni tartózkodása alatt a British Museumban már erre a témakörre kutatott. Hasonló célok által motiválva, a magyarok őshazája után kutatva, tudományos ambíciókkal – ahogyan fiatalon Orbán Balázs is tervezte – indult el Keletre többek között Kőrösi Csoma Sándor is. Az ő nyomdokait követte a romániai szocialista rendszer ideje alatt, az 1970-es években Jakabos Ödön, aki ugyancsak 30 dollárral a zsebében egészen Indiáig jutott és visszatért, majd utazásáról könyvet is írt.

⁷ Jakab: i. m. 11.

Jakab Elek emlékbeszédében arról a fiatal Orbán Balázst alakító-formáló, végtelenül idealista és vadul romantikus világról ír, amelyben – szavai szerint – „Orbán Balázsnak azzá kellett lennie, ami volt. Egészen beleélvén magát azon szabadsági eszmék szellemi légkörébe, melyben az emigrációval éveken át élt: abból magát kivonni nem is akarta, nem is tudta.”⁸ Gondolkodásában, mentalitásában ettől kezdve a Nyugat és a klasszikus ókor világa keverednek keleti élményeivel, egy idealizált szabadság- és igazságkép, valamint a romantikus hazaszeretet kapcsolódik össze írásaiban és gesztusaiban. Jó példa erre, ahogyan a 30 éves fiatal férfi leírja hazatérését 1859-ben. „A Predealon innen – írja – néhány száz lépésre egy árok vonala tűnt fel – hazám határa! Csak egy híd választ el tőle. Még néhány lépés, s szent földre borulva áhítatos muzulmánként csókolám meg.”⁹

Orbán Balázs politikusként is hű maradt önmagához. Egyik leghíresebb politikai jellegű ügye szorosán összekapcsolódott a Székelyföldről írt munkájával. Ennek negyedik kötetében részletesen írt a Makk József tüzérezredes által vezetett 1854-es szervezkedésről. A titkos szervezkedés székelyföldi irányítója, Török János – akit két társával együtt ezért 1854-ben Marosvásárhelyen kivégeztek – a bizalmába fogadta a bécsi kémszolgálat ügynökének szegődött és a szervezkedést eláruló kisgörgényi földbirtokost, akit Orbán Balázs, talán elsőként, a nevével nevezett. A volt spion rágalmozás címén beperelte őt. A bonyolult és szerteágazó ügyben az erdélyi közvélemény végig Orbán mellett állt ki, bár az első érdemi bizonyíték az áruló ellen csak 1940-ben került elő.¹⁰ Némi pénzbüntetést kellett ugyan fizetnie, de erkölcsi győztesként került ki az ügyből. Országgyűlési képviselőként az országos fontosságú politikai kérdéseket – mint például a só árát vagy a dohánymonopólium kérdését – erdélyi ügyként közelítette meg. „Politikai vonatkozású leveleit, hírlapi cikkeit, élceit és országgyűlési beszédeit az illetékesek torkában megakadó csukaszálgának szánta.”¹¹

Jakab Elek emlékbeszéde azt az embert mutatja be, akit a maga kora – és azon belül elsősorban természetesen hívei – elsősorban szókimondó, olykor nyers, de mindig igaz ügyet szolgálni akaró magatartásáért és jelleméért értékelték, s csak másodsorban munkásságáért. Ez az egyéniség magyarázza a korabeli Orbán Balázs politikai és közéleti szereplését, tetteit és cselekedeteit, ame-

⁸ Uo.

⁹ Orbán Balázs: *Utazás Keleten* I–VI., V. kötet. Kolozsvár, 1861. 139.

¹⁰ Kálnoki Kis Tamás: *Egy nevezetes sajtóper története és a politikus Orbán Balázs*. Honismeret 1983/4. 14–17.

¹¹ Uo. 16.

lyekért egy időben megsüvegelték síremlékét a székelyek, amikor Szejkefürdő előtt elhaladtak. Mégis ezek azok a tettek, amelyeket az utókor már nem tart annyira lényegesnek. Kósa László 1968-ban megfogalmazott véleménye szerint „ezek az életrajzi mozzanatok a dualizmus politikai állóvizében, egy hősök nélküli korban, különlegesnek, izgalmasnak tetszettek a közvélemény szemében”. Ezzel szemben a Jakab által vázolt egyéniségről így ír Kósa: „A személyes megjelenés varázsa, amelyről annyit írtak az őt ismerők, erősebbnek bizonyult, s apáról fiúra szállván, talán még ma is él.”¹²

Emberi tartásán és hitelességén túl a hazatérő Orbán magával hozta Keletről az élményeit, amelyeket leírt és megjelentetett. Sőt tizenhárom év távollét után elindult legfontosabb felfedező útjára, hogy megismerje és megismertesse saját szülőföldjét, a korabeli Magyarország dél-keleti végeit, amely vállalkozás legalább annyi újat, felfedezni valót tartogatott számára, mint korábbi évei. Nyitott szemmel és tapasztalt utazóként mérte fel sajátjának tekintett szellemi és fizikai örökségét, valóságos leltárt készített az emberek mentalitásáról, jelleméről kezdve egészen a várromokig. Ennek a munkásságnak a jelentőségét már a kortársak is észrevették. De a figyelem középpontjába ekkor – miként bemutattuk – mégsem ez állította. Az igazi áttörés jóval halála után következett be: az embert és a művét csak az I. világháborút követő változások után igyekeztek kulturális szándékkal láttatni.

Születésének 100. évfordulóján, 1929-ben jelent meg *Ki volt Orbán Balázs?* címmel egy vékony kötet. Ebben Szentmártoni Kálmán emlékezett meg a legnagyobb székelyről, akinek földi maradványait mostohán kezelte a sors. A szerző ehhez kapcsolódva szólal meg Orbán Balázs nevében: „De látjuk a sírból kikelni Orbán Balázs deli, szép alakját s harsogóan szól felénk: *Engem nem eltemetni kell, hanem újra élni!*”¹³ Szentmártoni ezzel a mondattal nemcsak „mitikus” összéavatta az ünnepeltet, de olyan célt és programot fogalmazott meg, amely a teljesen megváltozott körülmények között nehezen volt értelmezhető, de leginkább megvalósítható. A konkrét feladatok sorában az első helyen ő is, *A Székelyföld leírásának új kiadását jelöli meg.* „Miért van erre égetően szükség, mint a mindennapi kenyérre? Ha Orbán Balázs nyaranként most járna faluról falura anyagot gyűjteni, mit láthatna?” „Annyi a változás, hogy Orbán Balázsnak önmagának is el kell olvasnia saját munkáját, hogy felismerhesse magát a falvakban, amelyeknek

¹² Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. Valóság 1968/10. 88.

¹³ Szentmártoni Kálmán: *Emlékezés Bárány Orbán Balázusra* In *Ki volt Orbán Balázs? Emlékezés a legnagyobb székelyre születésének századik évfordulóján*. 1829. febr. 3 – 1929. febr. 3. Székelyudvarhely, 1929. 18.

szent hagyományait a leghívebben megörökítette. Mi magunk is ma-holnap tájékozatlanok vagyunk, nekünk is gyakran kell olvasgatnunk Orbán Balázs munkájából a dicső múltat a jövő biztosítására.”¹⁴ Szentmártoni számára „az új kiadás” nyilvánvalóan nem tudományos kérdést jelentett, mondatai ellenére még csak nem is praktikus igényt, szükségletet fejezett ki. Az „új kiadás” az adott helyzetben a közösség számára szükségesnek tűnő politikai egységet kifejező, az identitás megerősítését szolgáló, kézzelfogható bizonyítékot jelentett – illetve jelenthetett volna. Az örökség ilyen értelmű megfogalmazására és felmutatására a mai napig történelem kísérletek.

Kifejtette, hogy „ma minden fizikai, szellemi és vallásos munkánkknak csak egy közös célja lehet: a magyarság megerősítése, a magyar kultúra állandó emelése, hogy kultúránk minél fényesebben ragyogjon.”¹⁵ Ennek előmozdítására egy Orbán Balázs személyéhez kötődő kultusz kialakítását javasolta, aki egyébként ebben az időszakban kapta „a legnagyobb székely” megtisztelő elnevezést. „Az emberiségnek vannak örökéletre hivatott kultuszai, melyek hova-tovább mind csak erősödnek. Ilyen örökéletű székely-kultuszt kell, hogy csináljon a székely nemzet Orbán Balázs alakjából. Csak egy Orbán Balázs székely-kultusz lehet az az örök, mely minket, erdélyi magyarokat egy közös eszményben örökre összefog, s mintegy áthidaló szivárvány összetartja a testvért a testvérrrel.”¹⁶

A kötetből kiemelkedik Kelemen Lajos írása, *A történetíró Orbán Balázs*, amellyel megkezdődött munkásságának érdemi értékelése és elhelyezése a magyar tudományos életben. Kelemen szerint: „legnagyobb művei nem tisztán történeti munkák, tartalmuk túlnyomólag mégis ilyenekké teszi azokat s tulajdonképp a helyrajzi, illetve a helytörténeti műveknek abba a leíró csoportjába tartoznak, melyek a történelem több segédtudománya anyagát is felölelve, rendkívül sokoldalú ismereteket nyújtanak.”¹⁷

A kötet végén nem csupán munkáit, de már a róla szóló fontosabb irodalmat is feltüntetik. A legutolsó – szerző nélküli – fejezet ismét a jövő teendőivel foglalkozik, és ismét az új kiadás szükségessége mellett érvel. Kelemenről függetlenül foglalkozik ez a rész Orbán Balázs sikerének titkával, dicséri a művet „az igazi praktikus székely ötletre való feldolgozásért is, ahogyan azt a rengeteg összegyűjtött anyagát egygyé hozta össze!” Ezt a módszert sokan bírálták. Ezzel szemben „a bírálói által megindított megyei monográfiák a könyvtárak heverő dísz-

¹⁴ Uo. 20.

¹⁵ Uo. 21.

¹⁶ Uo. 22.

¹⁷ Kelemen Lajos: *A történetíró Orbán Balázs*. In *Ki volt Orbán Balázs?* 25.

példányaivá váltak, addig Orbán Balázs kötetei jóformán a sok használattól szinte a szemünk láttára foszlódtak szét a kezeinkben, s ezért van ma olyan kevés példány forgalomban.”¹⁸ A nemzeti központú kultuszteremtés folyamatát a II. világháború zárta le, mert azt sem a háború utáni átmeneti időszakban, sem a szocialista korszakban folytatni nem lehetett.

Időközben a magyarországi tudományos élet is elkezdte vizsgálni Orbán Balázs munkásságát. Ortutay Gyula – ebben az évben ünnepeljük születésének centenáriumát! – 1943. január 18-án *Híres magyar néprajzosok* című rádiós sorozatában, majd ezt követően kinyomtatott tanulmányban méltatta és értékelt először, a mai napig tartó érvénnyel *A Székelyföld leírása* szerzőjének tudományos munkásságát. Rávilágított a már említett „igazi praktikus székely ötlet” jelentőségére is.

Ortutay megállapítja, hogy írói erényei és fogvatkozásai már az *Utazás Keleten* című művében jelentkeznek. A Székelyföldről, ha jóval nagyobb szeretettel és anyaggal is, de alapjában hasonló tudósi módszerrel ír. Ennek a leíró módszernek a lényegét abban látja, hogy az ismertetett tájnak a lehető legteljesebb, szinte enciklopédikus bemutatására törekszik a szerző. Orbán Balázs „mintaképeit a francia és angol tizenharmadik századi s tizenkilencedik század eleji utazók munkáiban lelte meg, valamint a francia enciklopédisták törekvéseiben. Ezek az utazók szerették a vidék természetrajzi, történeti, etnikai, földrajzi, műemléki vonatkozásait egy-egy leíró kötetben összezsúfolni. Orbán Balázs mindkét módszertől tanult, de az igaz, hogy a franciáknál nehézkesebb, görcsösebb, lelkes szabadságszerető pátosza néha fárasztó is lesz, az angolokénál pedig egyetemesebb igényű. Mégis, hibáival, kissé elhúzódoó történeti fejtegetéseivel, vonzó és jelentős mű az *Utazás Keleten*.”¹⁹

Az ún. Provizórium évei alatt járta be a szerző szülőföldjét, amelynek születése romantikus és puritán körülmények között történt. „A mű lassan készült. A kutatások esztendei után Pestre költözött és mint Tavaszy Sándor szépen leírja, kis bútorozott szobájában hazulról hozott sonkán, szalonnán s maga készítette túróspuliszkán élt s még ezt a kosztját is megosztotta szegény székely diákokkal a székely báró, az országgyűlési követ.”²⁰

Ortutay Gyula Orbánt elemző, értékelő munkásságának folytatója, Kósa László elsősorban a hazai gyökereket emelte ki, hangsúlyozta *A Székelyföld leírá-*

¹⁸ Ld. *A jövő teendői* című fejezet, In *Ki volt Orbán Balázs?* 62.

¹⁹ Ortutay Gyula: *Híres magyar néprajzosok*. Orbán Balázs. Magyar Rádió zrt. Archivum, Műsordokumentum és Irattár, Budapest I. adó 1943. január 18., 15.50–16.20.

²⁰ Ortutay i.m. 9. old.

sával kapcsolatban. Bél Mátyást, Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergelyt és másokat említ meg. Különös jelentőséget tulajdonít a mű előzményei között a Tudományos Gyűjtemény dolgozatainak, amelyek szerzői egy-egy várost vagy vidéket mutattak be, dolgoztak fel írásaikban. A tanítani, javítani, meggyőzni, változtatni akaró művek sorában Wesselényi, Széchenyi, Szalai László munkái mellé helyezi Orbán művét.²¹

Kósa különösen fontosnak tartja és kiemeli Bölöni Farkas Sándor amerikai útikönyvének hatását, mert az erős példaként hatott az ifjú Orbán Balázsra, aki így írt erről a könyvről: „Én mint gyermek, mint serdülő fiatal olvastam azt el többször egymás után, csaknem könyv nélkül tudtam, s az öntudatos hazaszereget és a szabadság imáadását e perctől fogva érzem keblemben föllángolni. Farkas Sándor munkája volt az én politikai hitvallásom kátéja.”²²

Az utókor nevében – némi nosztalgiával – jegyzi meg, hogy nyomában már nem született hozzá fogható, hasonlóan nagyszerű mű. „Orbán még egy személyben lehetett történész, régész, nyelvész, földrajztudós és etnográfus, a következő évtizedekben azonban ezek a tudományok már oly mértékben önállósultak, hogy egyetlen ember nem tekinthette át őket. A magyar néprajz méltán tartja tudománytörténete egyik fontos teljesítményének Orbán hatkötetes művét. Akár a többi tudományágnak, a néprajznak is máig felbecsülhetetlen értékű forrást jelent. Olyan állapotot rögzít a maga teljességében, amelyet különben emlélkanyag és régi írások alapján ma nehezen tudnánk rekonstruálni.”²³

Az utókort ez nem zavarta, igaz, az sem, hogy érdemes-e, vagy sem befejezni, esetleg kiegészíteni egy olyan művet, amely nem ismétелhető, hatása nem fokozható, mert az abban a formájában értékes és egész, ahogyan és amikor létrejött. A mű befejezetlensége mellett a legkomolyabb érvet maga Orbán Balázs szolgáltatta. A *Hét* hasábjain 1980-ban Kisgyörgy Zoltán írt arról, hogy a Székelyföldről szóló monografikus jellegű munka újraértékelése várat magára. „Addig is azonban tudnunk kell arról, hogy művének második kiadására való előkészítésén Orbán Balázs úgyszólván élete végéig dolgozott. Munkáját sajátos módon végezte. Hatkötetes művét páronként egybekötötte és minden két lap közé egy tisztát is helyzetetett. Újabb kutatásainak eredményeit ezekre a tiszta lapokra sa-

²¹ Kósa i. m. 91.

²² Idézi Kósa i. m. 91. In Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*, III. kötet: *Háromszék*. Pest, 1870. 22–23.

²³ Kósa László előadása: *Orbán Balázs, a Székelyföld tudósa*. Magyar Rádió zrt. Archivum, Műsordokumentum és Irattár, *Kis Magyar Néprajz Szerkeszti Ortutay Gyula*. Petőfi adó 1976. február 7. 13.25–13.30.

ját kezüleg vezette rá, sok helyen lényeges módosításokat, tekintélyes kihagyásokat is végezve az eredeti nyomtatott szövegen. A toldások nagy része főleg műve megjelenése utáni levéltári kutatásainak eredménye.²⁴ Ezt a módszert mások is alkalmazták, többek között Kelemen Lajos is így dolgozott, készített a munkához kiegészítéseket.

A mű utóélete mellett a viták másik alapvető kérdése Orbán Balázs munkásságának értékelése, elhelyezése a magyar tudományos életben. Bíró A. Zoltán szerint az 1960-as évektől újjászerveződő nemzetiségi kultúra „megfeledezett” arról – vagy „talán nem is lehetett megtenni” –, hogy Kőrösi Csoma Sándor, Gábor Áron, Mikes Kelemen és mások mellett a legnagyobb székelyből is példaszerrű jelképet faragjon. Az elhallgatás mégsem volt teljes: „Valósággal hallgatólagos előírásá vált, hogy aki egy faluról, tájegységről kívánt írni valamilyen líraibb ihletésű szöveget, az szükségszerűen Orbán Balázs idézettel kezdte mondanivalóját. Ez a bűvópatakszerű, folytonos idézgetés sokak számára nyilvánvalóvá tette, hogy Orbán Balászról lehetne beszélni, de nem szabad.”²⁵

Az oly sok rendszerváltozást megérett Kelet-Európa legutóbbi átalakulása látszólag megteremtett minden lehetőséget azoknak a terveknek és vágyaknak a megvalósításához, amelyek Orbán Balázs nevéhez kapcsolódtak. Úgy tűnik, szellemi és szimbolikus hagyatéka ennek ellenére két megközelítés között őrlődik.

Az első megközelítést *Szimbolikus értékű nevek* című írásában – amelyből már idéztünk – Bíró A. Zoltán fogalmazta meg, aki szerint a diktatúra éveit alatt, olyan rejtett és kártékony szimbólumteremtési gyakorlat folyt, amely nemcsak a túlélés egyik eszköze volt – vagy legalábbis annak tűnt –, de egy magát kompetensnek tartó kulturális elit kiváltsága is. Ennek áldozata volt Orbán Balázs, mert „ez a réteg nem tartotta célszerűnek »átverni« ezt a szimbólumot is. Minden bizonnyal oka volt rá, hogy így tegyen. Most viszont, amikor a vidék a kompetens elit megkérdése nélkül próbálkozik egy-egy szimbólum rehabilitálásával, vagy éppenséggel megteremtésével, ez az eddig hivatalosan is kordában tartott folyamat igen kiszélesedik, nagy méreteket ölt. A megyei és helyi lapok, a körök, egyletek, társaságok elkezdtek a maguk szimbólumtermelő és forgalmazó játékát. Nem más ez, mint a kulturális periféria előretörési kísérlete...”²⁶

Véleménye szerint a felmutatott szimbólumokat csak elfogadni vagy elutasítani lehet, de értelmezni, elemezni, felhasználni nem. Az 1990 után létrejött új rendszerben viszont nehéz olyan biztos háttérrel létrehozni, amely lehetővé teszi,

²⁴ Kisgyörgy Zoltán: *Az esedékes újraértékeléshez: Kevésé ismert Orbán Balázs-adalékok*. A Hét 1980. augusztus 8. 9.

²⁵ Bíró A. Zoltán: *Szimbolikus értékű nevek* A Hét, 1990. április 12. 3.

²⁶ Uo. 4.

hogy az adott életmű értékei felszínre kerüljenek, és érvényesüljenek. „Így például kevés esély van arra, hogy egy Orbán Balázs egyesület keretében a szervezők célul tűznék ki a hatkötetes mű kritikai elemzését, holott erre, több tudományág szempontjából, nagy szükség lenne.”²⁷

Bíró szerint „felmerül az a kérdés is, hogy ezek a szimbólumok nem lennének-e sokkal hatásosabbak a közösségformálás, a cselekvésre való felhívás terén, ha vállalnák a regionális korlátokat, és nem törekednének arra, hogy mindenképpen bekerüljenek a magyar kultúra Pantheonjába?”²⁸, hiszen minden szimbólum csak a használók körében mozgósít cselekvésre.

A másik megközelítés, noha egy régebbi korra vonatkozó tanulságokat tárgyal, következtetéseiben válasz lehet az előbbi felvetésre. Kósa László szerint *A Székelyföld leírása* már megjelenésének percében az volt, aminek ma is tartjuk: a hazaszeretet örök érvényű példája, a hely és népismeret bő forrása. Ezek az értékek hosszú életűek, és minden korban tiszteletre méltóak. „Sok tekintetben érthető – írja – hogy a hirtelen kisebbségbe szakadt erdélyi magyarság jelen helyzetét a múltba vetítve eszmei őseit keresett magának, akik senki máséhoz, csak öhozzá tartoznak. Orbán Balázst azonban lefokozta ezzel a törekvéssel, s akarva akaratlanul regionális személyiséggé tette. Pedig a lokálpatriotizmusnak nincs joga egy nagy személyiséget egyetlen táj vagy népcsoport kizárólagos birtokának tartani. Orbán Balázs önismeretünk történetének egyetemesen jelentős alakja.”²⁹

A kétféle megközelítés vagy szemléletmód az eddigiek alapján mégsem mond ellent egymásnak. Úgy tűnik, jogosultak lehetnek az olyan kezdeményezések, törekvések, helyzetek, amikor akár régiók, akár helyi közösségek a múltjukat reprezentáló, de akár jelen idejű törekvéseikhez is kapcsolható történelmi személyiségeket, jelképeket választanak maguknak példaképként vagy szimbólumként, kinek hogy tetszik. Sikeresen áttörnek regionális kereteiket, korlátaikat, különösen akkor, ha Orbán Balázs nagyságú személyiségről és életműről van szó. Sőt képesek lehetnek ezen az úton elindulva – például ennek a megemlékezésnek és konferenciának az eredményeként vagy talán inkább következményeként – elindítani, generálni egy olyan tudományos vitát vagy párbeszédet, amely az életművet új megvilágításba helyezheti, újraértékelheti, de legalábbis gazdagíthatja vele kapcsolatos ismereteinket.

27 Uo.

28 Uo.

29 Kósa László: *Orbán Balázs könyvének évfordulójára*. 93.

Simon József

A filozófia státusa az erdélyi antitrinitarizmus tradíciójában¹ – 1

A korai újkor protestáns gondolkodása által vallott filozófia-kép megítélése a kor alapvető meggyőződéseinek felvázolásakor problematikusnak mutatkozik – legalábbis bizonyos historiográfiai ellentmondások merülhetnek fel. Egyfelől úgy véljük, hogy a modernitás filozófiája, annak tág értelemben empirikus oldalát is jellemző racionalizmusa bizonyos összefüggésben áll a protestantizmus megjelenésével, majd azzal, ahogy az jelentős kulturális erővé női ki magát. A modernitás szorosan kapcsolódik a németalföldi-angliai protestantizmus kulturális attitűdjéhez. Másfelől azonban e kulturális attitűd messzemenően filozófia-ellenes. Közismert Luther véleménye az egyetemi katedrát birtokló filozófia-professzorokról, jól tudjuk, a protestantizmus kora-újkori világán végigvonul a *filozófiával szembeni gyanakvás*.

E kettősség még az európai gondolkodástörténet legnagyobb csapásait szem előtt tartva sem intézhető el pusztán azzal a *negatív* belátással, hogy e filozófia-ellenesség pusztán csak az ideológiailag kompromittált középkori filozófiára, vagy a vallási szempontból elfogadhatatlan antik-pogány filozófiára vonatkozott. Részletesebb elemzések nélkül is világos, hogy a protestantizmus általában vett filozófia-ellenessége – más motívumok mellett – *pozitív* ösztönzője egy új filozófia kialakulásának. E jelenség összeurópai motívumainak számbavétele helyett arra teszünk kísérletet, hogy az erdélyi antitrinitarizmus néhány szövegében érzük tetten e tendenciát. Másként – kérdésként megfogalmazva: vajon hogyan viszonyul Enyedi filozófia-felfogása a megelőző évtizedek vezető antitrinitárius értelmiségei által megfogalmazottakhoz? Előrebocsáthatjuk, hogy az erdélyi antitrinitarizmus elméleti alapvonalait vizsgálva korántsem egyértel-

¹ Az alábbi és a következő számokban megjelenő tanulmányok egy tervezett monográfia részeit képezik, melynek témája Enyedi György filozófiai és filológiai munkásságának feldolgozása. Emiatt olykor hiányérzetet kelthetnek az Olvasóban azok a hivatkozások, amelyek Enyedi gondolatmeneteinek itt most nem közölt rekonstrukciós kísérleteire vonatkoznak. Enyedi főművét folyamatosan az első kolozsvári latin nyelvű kiadásból idézem: *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti* (Kolozsvár 1598). – Köszönettel tartozom Kovács Sándornak és a *Keresztény Magvető* szerkesztőségének kéziratban lévő rész-tanulmányaim iránt mutatott megtisztelő érdeklődéséért és a publikálásért.